

6. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI.
7. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоті та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к біографії. – Одеса, 2000.
8. Верба І.В. Причини ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н.Д. Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. – К., 1993.
9. Верба І.В. Запорізька проблематика в наукових працях Н.Д. Полонської-Василенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – К., 1993.
10. Верба І.В. Забута спадщина // Наука і суспільство. – 1993. – № 7-8.
11. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
12. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998.
13. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини” як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7.
14. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
15. Василенкова-Полонська Н.Д. Рецензія. Проф. М.Є. Слабченко “Соціально-правова організація Січі Запорозької” // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XVI (1928). – К., 1928.
16. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2.
17. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.
18. Науковий архів Інституту Історії НАН України. – Оп. 2. – Од. зб. 143-147.
19. Центральний Державний Архів-Музей Літератури та Мистецтва України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 1-13. (Рецензія О.П. Оглобіна на: Н.Д. Полонська-Василенко “История заселения Южной Украины в XVIII столетии”. – Сб. док. и мат., Т.I-II.)
20. Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 276. “Подборка (копий) документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780-1800 гг. в Новороссии.” – Арк. 1-91.
21. Каюк Д.Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII.
22. Передмова // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
23. Передмова // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2.

Summary

This article presents the ideas of N. D. Polonska-Vasilenko on the starshina of Zaporozhye in the 18th century. The author analyzes Polonska-Vasilenko's achievements in the context of historiographic situation of 1920-1930th and defines the contribution of this scholar to the research of the starshina of Zaporozhye of the 18th century as the separate social group.

В.М. Філас

ПРОМИСЛОВІСТЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ “ЖУРНАЛА МИНИСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИМУЩЕСТВ” (1841–1870)

До створеного у 1837 році Міністерства державного майна були передані казенні землі як заселені, так і незаселені, та значна частина казенних лісових угідь. У зв'язку з реформою П.Д. Кисельова державних селян, в основу якої була покладена ідея “попечительства” над ними, і зміною оброчної податі на поземельну та промислову, до завдань Міністерства державного майна належали: 1) з метою підвищення прибутковості казни сприяти розвитку серед державних селян

сільського господарства та різного роду промислів; 2) зробити опис та оцінку угідь, які знаходились у користуванні казенних поселенців або у безпосередньому розпорядженні казни.

У складі Міністерства було створено Департамент сільського господарства з Ученим комітетом, а у 1843 році було створено Лісовий департамент.

Після свого створення Міністерство розгорнуло роботу щодо дослідження положення державних селян і стану підвідомчих угідь. Керувало цією роботою Статичне відділення Міністерства. Виходячи з функціонального призначення Міністерства, зрозуміло, що огляду підлягало сільське господарство, але це ще не означало, що стану промисловості не приділялось ніякої уваги.

По-перше, Міністерство обстежувало стан господарства та стан виробництва, пов'язаний з технічною обробкою сільськогосподарської продукції. По-друге, займаючись описами й оцінкою угідь, Міністерство цікавилось також проблемою їхнього найкращого використання в інтересах казни. По-третє, Міністерство було зацікавлене у використанні досконалих сільгоспмашин. Матеріали цих досліджень містять дані не тільки про становище на казенних землях, але й про становище поміщицьких підприємств.

Ці особливості діяльності Міністерства зумовлюють значення його офіційного органу – “Журнала Министерства государственных имуществ” – як джерела до вивчення промисловості. Інформація, зібрана Статистичним відділом, знайшла своє відбиття на сторінках журналу у вигляді звітів, статей, заміток тощо.

Матеріали стосовно промисловості Південної України можна розділити на три блоки: переробка продукції сільського господарства (первинна обробка вовни, виробництво борошна та макаронів, переробка риби, деревообробка, свічна промисловість); видобуток та обробка корисних копалин (виробництво черепиці, видобування вугілля); машинобудування.

У джерелознавчій літературі відсутні монографії та статті, де б містилась оцінка “Журнала Министерства государственных имуществ” як джерела до історії промисловості Південної України. Винятком є стаття В.В. Тихонова “Офіційні журнали другої половини 20–50-х років XIX століття як джерела до вивчення історії російської промисловості”. Але ж і ця стаття лише поверхово торкається питання вугільної промисловості Півдня.

Однією з провідних галузей сільського господарства було вівчарство й експорт вовни, і тому не дивно, що на Півдні розвивались підприємства з первинної обробки вовни.

Розвитку первинної обробки вовни присвячена стаття І. Кедріна “Херсонские шерстомойные заведения” і замітка у рубриці “Смесь” того ж автора “Об основании в Херсоне г. Филибертом завода для обращения сырых произведений местного овцеводства в мануфактурные”.

Перша публікація розпочинається з передісторії розвитку первинної обробки вовни у Херсоні. На 1851 рік, за даними Кедріна, у Херсоні існувало 9 підприємств з миття вовни, а у самій губернії – близько 15. Усі підприємства Херсона були розташовані на Карантинному острові. У статті міститься інформація про власників підприємств, кількість робітників. Автор статті зазначає, що на вовномийних підприємствах найбільша заробітна плата, і влітку, завдяки цьому, створюється дефіцит робочих рук в інших галузях. У статті звертається увага на моральну сторону працівників “...мойки небезопасны для нравственности...”, так як молоді дівчата, працюючи з більш старшими жінками, розбещуються. У статті є статистичні дані про заробітну платню в залежності від віку та статі.

Дев'ять підприємств за рік миють приблизно 200 000 пудів вовни. Ця вовна йде на експорт виключно через Одеський порт. У статті наводиться опис устрою підприємств і технологічного процесу на них [1].

Розвиток шкіряного виробництва був не на останньому місці у полі зору херсонського губернатора. Він відмічає, що шкіряні вироби потрібні не лише місцевому населенню, але армії та флоту. Однак шкіру вивозили до Москви, де з неї виробляли продукцію, що робило товар дорогим. Головною причиною цього була недостача матеріалу на Півдні України. Після цього стає зрозумілим створення у Херсоні шкіряного підприємства у 1851 році. Цьому майбутньому підприємству присвячена публікація І. Кедріна. Підприємство організувалося на пайових засадах. Головний вкладник коштів був Л. Філіберт, первинний капітал підприємства становив 6 000 руб. сріблом, потім його довели до 20 000 руб. сріблом. До того ж Філіберт мав 90 000 овець, а також вовномийний і шкіряний заводи. Останній, до речі, виробляв замшу, сап'ян, а також клей з бракованих шкір. У замітці також наведено детальний опис підприємства, що планувалося будувати [2].

Стану виробництва борошна й макаронів присвячений звіт С. Котельникова, який був опублікований у “Журнале Министерства государственных имуществ” і представлений департаменту землеробства і сільської промисловості Міністерства державного майна. У звіті йде мова про стан виробництва борошна і макаронів у Катеринославі та Одесі. Автор наводить дані про кількість млинів та їхніх господарів і також подає опис млинів і технологію виробництва борошна зі

специфічними рисами та прогноз підприємства. Автор наводить статистичні дані про кількість виробленого борошна за рік у середньому по кожному млину і в цілому. Для Катеринослава це – 30 000 чвертей, а для Одеси – 3 780 000 пудів борошна на рік. У Катеринославі на 1870 рік працювало 5 великих млинів, в Одесі – 12. Котельников оглянув також макаронне підприємство Гуревича і зробив висновок, що якість продукції набагато вища за інших російських виробників. У звіті також є дані про торгівлю борошном і макаронами. У підсумках автор звертає увагу на невисоку якість борошна в Катеринославі та Одесі [3].

Виключно важливе значення для Півдня мало виноробство. Публікація "Виноделие в Магараче" являє собою витяги з технічного звіту Магарацького училища землеробства. Тут коротко подається історія Магарацького училища з початку його заснування (1828 рік), також є опис сортів, які використовуються для виробництва червоних, білих і солодких вин. Він наводить дані про торгівлю виноградними лозами. І що цікаво – більша половина лоз за 1846–1853 роки була відправлена до Закавказзя. У звіті мова йде і про технологію виготовлення вин у Магарачі, а також роздуми автора з приводу смакових якостей [4].

Подібний звіт ми маємо і за 1868 рік – "Императорский Никитинский сад и Магарачское училище земледелия", створений інспектором сільського господарства М. Скворцовим. Але у цьому звіті основний акцент робиться на проблему виховання майбутніх виноградарів і виноробів, завершує звіт автор своїми думки з приводу підвищення їх кваліфікаційного рівня, товарності саду та виноградарників [5].

Дуже цінні відомості містяться в публікації "О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма (извлечение из отчета министру государственных имуществ)". У звіті наводяться дані про зони виноробства, критерієм яких слугувала якість вин. Також подається коротка історія виноробства на Південному узбережжі Криму від греків до середини XIX століття. Автор звіту наводить опис технологій виробництва вина як традиційних, так і експериментальних. У звіті ставиться питання низької конкурентоспроможності кримських вин. Причина цьому – дорожнеча тари, транспортні витрати, наявність великої кількості дешевого, низької якості, західноєвропейського вина. У публікації наводяться дані про використання більшої частини кримського вина для підрбок кращих західноєвропейських марок. Автор детально розглядає проблеми торгівлі кримськими винами [6].

Не аби яке значення для вивчення виноробства Півдня України має стаття "Заметки о виноделии в Таврической губернии". У статті наданий короткий опис виноградарників Таврійської губернії. Автор виділяє 4 зони виноробства: 1) Південний берег Криму, 2) Алуштинська, Судацька долина та суміжні території, 3) долини річок Кача, Бельбек, Альма, 4) Північний Крим.

Залежно від зони наводяться дані про вихід вина з десятини для першої – 133 відр, для другої – 400 відр, для третьої – 480 відр, для четвертої – 540 відр. Але якість вина у третій і особливо у четвертій звано поступалась двом першим. У статті наводяться статистичні дані виробництва вина в маєтках деяких промислових поміщиків і колоністів. Детально розкривається механізм торгівлі винами Таврії [7].

У замітці "О качестве Крымских вин" наведені результати дегустації 15 сортів кримських вин, яка пройшла в Товаристві Сільського господарства Південної Росії.

У "Журнале Министерства государственных имуществ" є також дві публікації з розвитку виноробства у Херсонській губернії [8]. Перша з них являє собою звіт міністру державного майна інспектора сільського господарства С. Щепкіна "Виноградарство и виноделие в Бессарабии и округе". У звіті представлено картину розвитку виноробства середини XIX століття в Бессарабії та суміжних регіонах. Автор відмічає, що виноробство в цьому регіоні відрізняється тим, що вино видержують дуже короткий термін для продажу, лише окремі господарі продають добре видержане вино. Другою особливістю виноробства в Бессарабії та суміжних регіонах є те, що більша частина видержаного вина виготовляється євреями, які скуповують слабо витримане вино, витримують його і продають. Третя особливість – те, що вино виробляється в основному з місцевих сортів винограду. Четверта особливість, за думкою автора, – те, що в цьому регіоні не виготовляють свій виноградний спирт, потреби виноробства задовольняються імпортованими спиртами. П'ята особливість – це труднощі збуту вина. Шоста – це те, що торгівля вином знаходиться виключно в руках євреїв. Автор у звіті торкається також питань цінової політики, витрат на заняття виноробством, торгівлею, технології виробництва [9].

Друга публікація, присвячена виноробству Лівобережного Подністров'я, написана І. Кедріним, де теж подається опис виноградарників і сортів винограду Лівобережного Подністров'я. Порівнюючи технології виробництва вина у Криму та Подністров'я, автор доходить висновку, що подністровські технології виробництва вина більш примітивні, і звідси низька якість вин. Кедрін наводить статистичні дані кількості виробленого вина у державних селах Лівобережного Подністров'я, а також

торкається торгівлі вином за посередництвом балтських, дубосарських, тираспольських, бендерських купців і німців-колоністів. Продавалося воно в основному в Херсонській, Київській, Подільській губерніях та Бессарабії [10].

Єдина стаття, яка присвячена виробництву свічок, була опублікована О. Шуманом – описує підприємства Катеринославського поміщика Нілуса. Автор відмічає бажання господаря розвивати у своєму маєтку свічне виробництво, але його успішний розвиток буде залежати від потреб ринку [11].

Деревообробці присвячена публікація “Паровая в Херсоне лесопильня г. Готрона”, тут поряд із короткою інформацією щодо торгівлі лісом у Херсоні наводиться стислий опис лісопилінні та технологічного процесу [12].

У другій половині XIX століття Міністерство державного майна направило спеціальні експедиції для вивчення стану рибальства та рибопереробки Чорного та Азовського морів. Результати роботи цих комісій були викладені в публікаціях, надрукованих у “Журналі Министерства государственных имуществ”.

Коло питань, які цікавили експедицію, було широким. Окрім інформації про кількість риби, види риби, способи й організацію рибальства, у звітах комісії є матеріали і про переробку риби в південноукраїнському регіоні [13; 14].

Обговорюючи проблему кращого використання казенних земель, “Журнал Министерства государственных имуществ” опублікував дві статті під рубрикою “Смесь” про стан вугільної промисловості на Півдні України. У публікації “О Екатеринославском антраците” автор порушує питання про ширше використання антрациту в Південному краї, а також пропонує зробити антрацит основним паливом на Україні [15].

Публікація Герсєванова присвячена проблемі конкурентоспроможності вугілля, яке видобувалося на Півдні України [16].

Другу групу матеріалів створюють публікації, присвячені видобутку й обробці корисних копалин.

Одна з публікацій “Журнала Министерства государственных имуществ” присвячена виробництву черепиці на Катеринославській учбовій фермі. У цій невеличкій замітці стисло описане саме черепичне підприємство і технологічний процес виробництва [17].

Стосовно розвитку машинобудування слід зазначити, що на сторінках журналу приділялась увага лише сільськогосподарському машинобудуванню. Публікацій про розвиток цієї галузі мало, лише три невеликі замітки, які мають рекламно-інформаційний характер. У статті “Механическое заведение купца Заславского в Екатеринославе” описано механічну мануфактуру Заславського, а також наведено перелік знарядь та механізмів та ціни на них [18].

У замітці “Изготовление и продажа улучшенных земледельческих орудий в немецких колониях южного края России” зазначено, що у колоністів існував розподіл праці у сфері виробництва машин і знарядь праці. Кожний майстер робив окремі деталі машин і знарядь праці [19].

Третя замітка являє собою перепечатку публікації із “Земледельческой газеты”. Тут йде мова про необхідність відкриття механічної мануфактури в Одесі та виділення Похомову для облаштування підприємства 30 тис. рублів [20].

Таким чином, у журналі міститься 20 публікацій, присвячених розвитку промисловості Південної України у 1841–1870 рр., із них – 7 звітів, 10 заміток і 3 статті. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що поряд зі значними статистичними й описовими даними щодо промисловості, вони фіксують стан її розвитку на той час. Найбільш повно представлені матеріали з історії розвитку легкої промисловості, насамперед виноробства.

Джерела та література

1. Кедрин И. Херсонские шерстомойные заведения // Журнал Министерства государственных имуществ (далі – ЖМГИ). – Ч. XLIV. – Р. II. – 1853.
2. Об основании в Херсоне г. Филибертом завода для обращения сырых произведений местного овцеводства в мануфактурные // ЖМГИ. – Ч. LI. – Р. III. – 1854.
3. Котельников Е. Из отчета об исследовании мукомольного дела в нижних и средних губерниях России летом // ЖМГИ. – Ч. CIV. – Р. II. – 1869.
4. Виноделие в Магараче. // ЖМГИ. – Ч. LVIII. – Р. III. – 1856.
5. Скворцов М. Императорский Никитинский сад и магарачское училище земледелия (из отчета министру госимуществ) // ЖМГИ. – Ч. XCVII. – Р. II. – 1868.
6. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма (из отчета министру госимуществ) // ЖМГИ. – Ч. XCVII. – Р. II. – 1868.
7. Кеппен Ф. Заметки о виноделии в Таврической губернии // ЖМГИ. – Ч. LXXXV. – Р. II. – 1864.
8. Данц Ф., Иснар И. О качестве крымских вин // ЖМГИ. – Ч. XXXII. – Р. IV. – 1849.

9. Щепкин С. Виноградарство и виноделие в Бессарабии и ее округе (из отчета министру госимуществ) // ЖМГИ. – Ч. СII. – Р. II. – 1869.
10. Кедрин И. О разведении винограда и виноделии на левом берегу реки Днестр, в Херсонской губернии // ЖМГИ. – Ч. XXXVII. – Р. II. – 1850.
11. Шуман О. Стеариновые свечи из Екатеринославской губернии // ЖМГИ. – Ч. XX. – Р. II. – 1846.
12. Паровая в Херсоне лесопильня г. Готрона // ЖМГИ. – Ч. XXII. – Р. II. – 1847.
13. Данилевский Н Отчёт Высочайше учрежденной экспедиции для исследования рыболовства на Чёрном и Азовском морях // ЖМГИ. – Ч. LXXXVI. – 1864. – Л.1-6.
14. Данилевский Н Отчёт Высочайше учрежденной экспедиции для исследования рыболовства на Чёрном и Азовском морях // ЖМГИ. – Ч. XC. – 1865. – Л. 1-6.
15. Бауман В. О Екатеринославском антраците // ЖМГИ. – Ч. XXXVII. – Р. IV. – 1850.
16. Герсеванов. Об угольной промышленности в Новороссийском крае и о средствах в ее развитии // ЖМГИ. – Ч. LXIV. – Р. III. – 1857.
17. Выделка плоской черепицы на Екатеринославской учебной ферме // ЖМГИ. – Ч. LV. – Р. II. – 1855.
18. Механическое заведение купца Заславского в Екатеринославе // ЖМГИ. – Ч. XX. – Р. II. – 1846.
19. Изготовление и продажа улучшенных земельных орудий в немецких колониях южного края России // ЖМГИ. – Ч. XLIII. – Р. III. – 1852.
20. Открытие механического заведения при Обществе сельского хозяйства Южной России // ЖМГИ. – Ч. LXXXV. – Р. II. – 1864.

Summary

The article is devoted to the analysis of the publications on the history of industry of the Southern Ukraine in the magazine “Zhurnal ministerstva gosudarstvennukh immushchestv” (The Ministry for State Property Magazine) (1841 – 1870). Among the publications the main part constitute the materials on the history of the agricultural industry of the region. The materials contain lot of statistic information.

I.C. Дружкова

ОБГОВОРЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У вітчизняній історіографії традиційно важливе місце відводилося питанням господарського розвитку українських земель кінця XVIII–XIX ст. Однак ціла низка тем і аспектів у вивченні цього періоду залишається недостатньо висвітленими. Так донедавна в історичній науці порівняно мало уваги приділялося дослідженню минулого кредитно-банківських закладів (радянські автори переважно розглядали історію сільського господарства та промисловості). Чільне місце серед досліджуваних проблем повинно займати питання розвитку кредитно-банківських закладів у другій половині XIX ст. на Півдні України – центрі кредиту, у тому числі Селянського поземельного банку. Діяльності цього кредитного закладу в історіографії приділялася увага, однак саме думка сучасників з приводу діяльності банку раніше, на жаль, не була охоплена попередніми дослідниками.

Так за все ХХ ст. фактично було тільки декілька робіт, присвячених діяльності Селянського поземельного банку: в 20–30-ті роки з'являється низка праць з аграрної історії в XIX ст., що переважно друкувалися в соціально-економічній секції Записок Одеського наукового товариства при Українській академії наук. У цих статтях зустрічаються оцінки щодо діяльності Селянського поземельного банку, спектр оцінок коливався від негативної до край негативної. Це статті Т. Слабченка “До історії аграрних криз на Україні XIX ст.” [1.-С.3-24], О. Невзорової “Аграрне питання на Україні після 1902 р.” [2.-С.25-47], О. Погребинського “Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи” [3.-С.48-92]. Для всіх робіт характерна відсутність історіографічної частини.

У 1959 році побачила світ монографія В.О. Вдовіна, присвячена діяльності Селянського поземельного банку. Робота охоплювала лише перші дванадцять років існування банку. Автор вважав основною причиною заснування банку допомогу поміщикам. В історіографічному огляді серед своїх попередників згадувався лише О. Зак, однак лише для критики, не завжди конструктивної. Діяльність банку він розглядав у цілому негативно. Робота цікава використанням дуже широкого пласту архівних матеріалів і мемуарів сучасників, але, на жаль, це не завадило автору